

Bir Aydınlanma Filozofu Adam Ferguson’a Göre Sosyal Düzen ve Ahlak Açısından Dinin Rolü

The Role of Religion in Social Order and Morality According to
Enlightenment Philosopher Adam Ferguson

Ahmet BİNGÖL

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Din Bilimleri Bilim Dalı

Asst. Prof., Agri Ibrahim Cecen University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Religious Studies, Agri/Türkiye

abingol@agri.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4627-3015

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Şubat/February 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Haziran/June 2025

DOI: 10.53683/gifad.1641345

Atıf / Citation: Bingöl, Ahmet. “Bir Aydınlanma Filozofu Adam Ferguson’a Göre Sosyal Düzen ve Ahlak Açısından Dinin Rolü/The Role of Religion in Social Order and Morality According to Enlightenment Philosopher Adam Ferguson”. *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 14/28 (Temmuz/July 2025/2): 575-592

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gumushane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu çalışma, Aydınlanma çağında akıl ve bilim ön planda yer alırken dinin sosyal ve ahlaki düzene etkisini, Adam Ferguson'un görüşleri ekseninde ele almaktadır. Araştırmanın konusu, Ferguson'un dinin toplumsal birlik ve ahlaki normları güçlendirmedeki önemine dair yaklaşımıdır. Ona göre, din sadece bireysel inanç alanı değil, aynı zamanda toplumsal bütünlüğe ve kültürel gelişime katkıda bulunan bir olgudur. Bu doğrultuda, Ferguson, dini kurumların kolektif değerleri pekiştirmedeki etkisini ve bireysel özgürlükleri zayıflatmadan toplumsal dayanışmayı nasıl güçlendirdiğini göstermeye çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı, Ferguson'un bakış açısını kullanarak, dinin özgürlük ve rasyonaliteyle çelişmeden toplumsal istikrar ve ahlaki nasıl destekleyebileceğini ortaya koymaktır. Araştırmada, nitel bir yöntem benimsenmiş ve eleştirel analiz yaklaşımıyla literatürdeki teorik çerçeveler tarihsel veriler ışığında incelenmiştir. Sonuçlar, dinin modern toplumlarda oynadığı dinamik rolü, Aydınlanma düşüncesiyle ilişkili evrimsel süreç bağlamında açıklamaktadır. Çalışmanın temel bulgusu, Ferguson'un yaklaşımının, dinin sosyal düzen ve ahlaki gelişimdeki işlevini göz ardı etmeden, bireysel özgürlükleri de koruyan dengeli bir model önerdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, Ahlak, Aydınlanma, Sosyal Düzen, Adam Ferguson.

576

Abstract

This study examines the influence of religion on social and moral order during the Age of Enlightenment when reason and science were at the forefront, through the views of Adam Ferguson, focusing on Adam Ferguson's perspective. The research explores Ferguson's approach to the significance of religion in strengthening social unity and moral norms. According to Ferguson, religion is not merely a domain of personal belief but a phenomenon contributing to social cohesion and cultural development. Ferguson sought to demonstrate how religious institutions reinforce collective values and promote social solidarity without undermining individual freedoms. The aim of this study is to show, through Ferguson's framework, how religion can support social stability and morality without conflicting with liberty and rationality. The study adopts a qualitative methodology and uses a critical analysis approach to examine the theoretical frameworks in the literature in the light of historical data. The results explain the dynamic role of religion in modern societies in the context of the evolutionary process associated with Enlightenment thought. The main finding of the study is that Ferguson's approach proposes a balanced model that protects individual freedoms without ignoring the function of religion in social order and moral development.

Keywords: *History of Philosophy, Morality, Enlightenment, Social Order, Adam Ferguson.*

Extended Summary

Adam Ferguson, a pivotal thinker of the Scottish Enlightenment, offered a distinctive viewpoint on how religion underpins social cohesion and moral development. In an era often characterized by reason and skepticism toward traditional religious authority, Ferguson acknowledged the importance of rational inquiry but also underscored the indispensable role of faith-based values in maintaining communal bonds. Contrary to those Enlightenment voices who sought to confine religion to private belief, Ferguson viewed religion as a key contributor to public life, arguing that it instills moral discipline and a sense of responsibility within individuals.

Ferguson recognized that Enlightenment ideas of progress and human autonomy did not necessarily necessitate rejecting religious frameworks. Instead, he believed faith and reason could function harmoniously to enhance moral order, since religious tenets frequently furnish guidelines that sustain societal unity. Through religion, individuals learn to internalize virtues such as empathy, justice, and self-restraint, which ultimately reinforce social stability. Ferguson's approach diverged from strictly secular theories of social organization by contending that religious sentiments help inspire individuals to surpass self-interest and commit to the collective welfare.

577

Influenced by Stoic ideas about natural law and divine providence, Ferguson adopted the notion that humans are part of a broader cosmic design governed by a rational order. This view imbued him with respect for moral norms shaped by faith. He argued that religious institutions do not merely impose dogma but create communal networks that strengthen civic virtue. Ferguson did not delve deeply into the core doctrines of Christianity but embraced the idea of God's overarching plan, suggesting that alignment with this plan was crucial for moral and societal progress. Religion, in his estimation, integrates moral imperatives with the broader objectives of social existence, motivating humans to strive for the common good.

Throughout his writings, Ferguson called attention to the spontaneous formation of social structures that arise from individuals pursuing personal goals. People might not intend to create large-scale institutions or traditions, yet their collective actions yield coherent orders over time. Ferguson saw religion as an integral part of these spontaneous processes, emphasizing that shared belief systems anchor communities by fostering shared values. While

certain Enlightenment thinkers saw religious authority as stifling personal liberty, Ferguson upheld that religious codes could help balance individual aspirations with collective harmony.

While Voltaire and Hume challenged established Church structures and questioned miracles, Ferguson offered a measured stance that valued religion's power to unify diverse communities. He argued that a strictly materialistic worldview might neglect enduring moral commitments, leaving societies prone to fragmentation.

Ferguson's concept of moral progress rested upon the assumption that humans continually aspire to perfect their ethical awareness, guided by divine order. Even though absolute perfection is unattainable, the pursuit itself shapes a dynamic process that leads to moral refinement. Religion supports this effort by reinforcing accountability and mutual obligations, encouraging people to transcend mere pursuit of pleasure or convenience. Ferguson regarded moral excellence not as an isolated affair but as an indispensable foundation of civil society, to which religion contributes a fundamental dimension.

In his view, religious faith expands moral consciousness, enabling individuals to perceive responsibilities that extend beyond immediate appetites. Thus, moral agency is neither self-sufficient nor purely rational but is energized by convictions about a higher framework. Ferguson believed these convictions integrate people into a meaningful universe, strengthening bonds of cooperation that produce robust civic communities. Indeed, he critiqued the notion that entirely secular ethics could supplant religion, pointing out that a merely rational moral framework may lack the motivational depth offered by reverence for the divine.

578

Although Ferguson did not align himself with orthodox theological positions—he largely omitted discussions of original sin or doctrines of salvation—he retained what some scholars characterize as a “Christian-Stoic” outlook, upholding the significance of a benevolent creator and an orderly cosmos. By accentuating God's design in nature, Ferguson connected moral obligations to the workings of a purposeful creation, suggesting that adhering to moral duties is congruent with living in harmony with the world's inherent logic. Through this lens, religion is far from an outdated vestige; it is an ongoing means to cultivate personal virtue and foster communal solidarity.

Significantly, Ferguson maintained that religion supports, rather than hinders, the Enlightenment's quest for human flourishing. He believed that

while scientific inquiry and rational discourse illuminate the workings of the universe, religious convictions supply the moral compass that unifies individuals in a common cause. This stance stands in contrast to more radical Enlightenment figures, who viewed religion as a relic of superstition. In highlighting the integrative function of faith, Ferguson argued that devotion and rationality need not be mutually exclusive; instead, they can coexist as complementary forces sustaining a morally cohesive and progressive society.

Overall, Ferguson's synthesis of religious beliefs with Enlightenment concepts of autonomy and social evolution underscores his unique contribution. He reconciled the quest for reason with the vital need for moral parameters, contending that religion remains integral to the moral and institutional fabric of civil society. By acknowledging the legitimacy of religious sentiments while promoting enlightened inquiry, Ferguson illustrated that faith can coexist with freedom and that moral growth flourishes when human aspirations are oriented toward a transcendent horizon.

Giriş

Aydınlanma Dönemi, aklın rehberliğinde bilgiye ulaşmayı hedefleyen felsefi bir dönüşüm çağıdır. Buna bağlı olarak Aydınlanma sürecinde geleneksel dindarlık anlayışı dışında yeni bir dindarlık şekli oluşturulmaya çalışılmıştır.¹ Aydınlanma ile birlikte, geleneksel manada doğru kabul edilen düşünce ve inançlar, salt aklın bütünlük kurgusu içinde yeniden ele alınarak büyük bir nitelik ve sınıf değişimi başlatılmıştır.² Bu dönemde, bilimsel ve felsefi gelişmelerin etkisiyle insanın kendi kaderini şekillendirme yetisine sahip olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Aydınlanma düşüncesi, kilise ve dini otoritelerin mutlak gücünü sorgularken, bireyin bağımsız aklını kullanarak evreni anlama yetisini de öne çıkarmıştır. Bu bağlamda, dinin toplum üzerindeki geleneksel rolü ve otoritesi, Aydınlanma düşünürleri tarafından yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Immanuel Kant, Aydınlanma'yı bireyin aklını kullanma cesareti olarak tanımlayarak, insanın bağımsız düşünme yetisinin önemini vurgulamış ve dini inançların kişisel iradeye müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur.³ Bu dönemde bazı düşünürler, dinin toplumsal düzen ve ahlaki gelişim üzerindeki etkisini sorgulamış, kilise otoritesinin bireylerin özgürlüğünü kısıtladığını

¹ W. R. Taylor, "Biblical Criticism and Modern Faith", *The Journal of Religion*, 23/4 (1943), 234.

² Asım Duran, *Aydınlanma ve Kutsal Kitap: Hristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021), 47.

³ Immanuel Kant, *Seçilmiş Yazılar*, çev. Nejat Bozkurt (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2015), 311.

savunmuştur. Aydınlanma'nın bireysel akıl ve özgürlük vurgusu, bu dönemin önemli düşünürlerinden Voltaire'in eleştirel yaklaşımında belirgin biçimde kendini göstermiştir. Aydınlanma düşüncesinin önde gelen isimlerinden biri olan Voltaire, özellikle Fransız Devrimi öncesinde feodal sisteme ve Kilise'ye karşı geliştirdiği eleştirel yaklaşımıyla tanınmıştır. Voltaire, Katolik inancını peşin yargılar, batıl inançlar ve bağnazlıkla ilişkilendirirken, dinin toplumsal ve ahlaki açıdan olumlu bir rol oynayabileceğini de savunmuştur. Ona göre, din olmaksızın toplumsal düzenin sağlanması mümkün değildir ve bu görüşünü, "Tanrı olmasaydı, onu icat etmek gerekecekti." ifadeleriyle dile getirmektedir. Bununla birlikte, "Dine inanmalı, fakat papazlara asla!" sözüyle, din ile Kilise'nin birbirinden ayrılması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴

Voltaire, aynı zamanda felsefi sistemlere ve tüm sorulara cevap bulduğunu iddia eden filozoflara da kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu bağlamda, ifade özgürlüğünü ve dini hoşgörüyü güçlü bir şekilde savunmuş, bu konular üzerinde tartışmalar başlatabilecek cesaretle bir düşünür olmuştur.⁵ Voltaire'in eleştirileri, Aydınlanma Dönemi'nin temel meselelerini ele alırken hem dinin toplumsal işlevine hem de bireysel özgürlüklerin korunmasına yönelik dengeli bir yaklaşımı ortaya koymaktadır.

580

Voltaire, dini hoşgörünün yaygınlaştırılması gerektiğini ve bireyin dini inançlarının baskı altına alınmaması gerektiğini savunarak, Fransa'da kilisenin mutlak gücüne karşı çıkmıştır.⁶ Benzer şekilde, David Hume da dinin mucizelere dayalı yapısının akılcı düşünceye aykırı olduğunu belirterek, dini dogmaların bireylerin özgür iradesi üzerinde baskı oluşturduğunu ileri sürmüştür.⁷ Aydınlanma'nın akıl ve bilim temelli dünya görüşü, sekülerleşme sürecini hızlandırmış, devlet ve din arasındaki ilişkinin yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Bu anlayış, kamusal alanın dini etkilerden arındırılmasını ve dini inançların bireysel alana hapsedilmesini öngörmüştür. Bu bağlamda Jean-Jacques Rousseau, bireyin özgürlüğünü temel alan *Toplum Sözleşmesi* adlı eserinde, toplumsal düzenin ahlaki değerlerle desteklenmesinin zorunluluğundan bahsetmiş, ancak bu dinî

⁴ Voltaire, *Épître à l'auteur du livre des Trois imposteurs, Oeuvres complètes de Voltaire*, ed. Louis Moland, (Paris: Garnier, 1877-1885), 402-405.

⁵ Nigel Warburton, *Felsefenin Kısa Tarihi*, çev. Güçlü Ateşoğlu (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019), 145.

⁶ Voltaire, *Traité sur la tolérance* (Paris: Librairie Garnier Frères, 1763), 57-61.

⁷ David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, ed. Tom L. Beauchamp (London: Oxford University Press, 1999), 173.

değerlerin zorunluluklara dayanmaması gerektiğini ifade etmiştir.⁸ Fakat Aydınlanma'nın dinle kurduğu ilişki her yerde aynı sertlikte tezahür etmemiş, bazı toplumlarda bu dönüşüm daha mutedil ve uyumlu bir çizgide ilerlemiştir. Aydınlanma sürecinin çatışmasız ve ılımlı yaşandığı önemli ülkelerden birisi de İskoçya'dır. İskoçya'da tarihsel süreç incelendiğinde din (özellikle Protestanlık) önemli bir kurumdur.⁹ İskoç Aydınlanma süreci ile birlikte dinî anlamdaki havanın değişime uğramasıyla ülkenin genel durumunda da olağanüstü bir değişim olmuştur. Ülkede düşmanlık ve kızgınlığa sebep olan din anlayışındaki farklılıklar daha az oranda çatışmaya neden olmuş; siyasal, sosyal ve ekonomik anlamdaki yaşam tarzında yıkıcı olma özelliğini yitirmeye yüz tutmuştur. İskoç Aydınlanması aktörlerinin (üniversite hocaları, filozoflar, bilim adamları, dernek kurucuları...) büyük bir çoğunluğunun din adamlarının çocuklarından oluşması ve kilise geçmişine sahip olmaları, onların dine karşı ılımlı olmalarını sağlamıştır. ılımlı bir düşünceye sahip olmaları ülkede yaşanan değişimin daha olumlu bir havada gerçekleşmesini sağlamıştır. Bundan dolayı kiliseyi on yedinci yüzyılın dini otoritelerince tahmin edilemeyecek şekilde seküler gerçeklerle uzlaştırmaya çalışmışlardır. İskoç Aydınlanması sürecindeki bu dine yaklaşım tarzı diğer Aydınlanma süreçlerine göre özgün bir sürecin yaşandığını bizlere göstermektedir. Sonuç olarak, Aydınlanma Dönemi, 581

akılcılık ve bilim yoluyla bireyin özgürlüğünü artırmayı hedefleyen bir düşünsel devrim olarak, dinin toplumsal yaşamdaki rolünü yeni bir perspektiften ele almıştır. Bu dönemde dinin bireysel vicdanın bir unsuru olarak görülmesi gerektiği, ancak toplumsal alandaki rolünün sınırlandırılması fikri yaygınlık kazanmıştır. Bununla birlikte, Adam Ferguson gibi bazı düşünürler, Aydınlanma'nın akılcı eleştirilerine rağmen, dinin toplumsal bütünleşme ve ahlaki gelişim için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu savunmuştur. Ferguson'a göre, din, yalnızca bir inanç değil, aynı zamanda toplumun ahlaki dokusunu güçlendiren bir yapıdır.¹⁰

1. Adam Ferguson'da Ahlakın Toplumsal Rolü

Toplumun oluşumunda birinci derecede önemli görülen tarih, ahlak ve politika gibi disiplinleri uzlaştırmakla özgün bir bakış açısıyla sunmayı başaran Adam Ferguson, bu teorik yaklaşımların toplumsal hayata pratik olarak

⁸ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 133-134.

⁹ Mümin Köktaş, *İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 111.

¹⁰ Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1767), 56-78.

yansıtılmasında da öncü bir aydın olarak öne çıkar.¹¹ Avrupa’da Orta Çağ’da kilisenin resmi doktrinine dayalı normların egemen olduğu ahlak anlayışından, insan doğasına vurgu yapan, hoşgörüyü merkeze alan ve doğal temellere dayanan bir ahlak anlayışına geçiş, büyük oranda bu dönemde Ferguson ve benzeri düşünürler sayesinde gerçekleşmiştir.¹² Ferguson gibi düşünürler sayesinde, diğer Aydınlanma filozofları da özellikle toplumların gelişim süreçlerini analiz ederken, tarihsel bir perspektif üzerinden ahlaki ilkeleri politik düzenlemelerle harmanlamış ve bu birleşimi toplumsal düzenin inşasında uygulama iradesini ortaya koymuşlardır. Bu, onların düşüncesini yalnızca teorik bir çerçeveye sınırlı bırakmamış; aynı zamanda topluma yönelik somut bir rehberlik sunmasını sağlamıştır. Ferguson’un bu yönü, Aydınlanma Dönemi’nin toplumsal ve ahlaki dönüşümlerine katkı sunan önemli bir figür olarak değerlendirilmesini mümkün kılar. Adam Ferguson, İskoç Aydınlanması’nın önemli düşünürlerinden biri olarak, ahlak ve dinin toplumsal düzenin korunması için vazgeçilmez olduğunu savunan bir yaklaşıma sahiptir. Ferguson, bireylerin akıl yoluyla kendi kaderlerini şekillendirebilecekleri fikrini öne süren Aydınlanma düşüncesinin özgürlükçü ve akılcı yaklaşımına karşı, ahlaki değerlerin ve dini kurumların toplumsal bütünlük için merkezi bir rol oynadığını belirtir.¹³ Ferguson’a göre ahlaki insanlar din konusunda kavrayışını yükseltip genişletirken, barbar ve ahlaksız olanlar ise dini ifsat etmeye çalışırlar.¹⁴ Dolayısıyla Ferguson, dinin insanlara ahlaki bir boyut kazandırdığını ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre, din, toplumun ahlaki dokusunu güçlendiren ve toplumsal düzeni ayakta tutan bir araçtır; bu nedenle dinin sosyal yapı üzerindeki işlevi göz ardı edilmemelidir.¹⁵ Tarihin eski dönemlerinde dünya ulusları arasında, hepsi olmasa da büyük bir kısmının inancı, teoloji sistemi, din adamı düzeni, kendilerine ait ritüelleri bilinen ya da bilinmeyen Tanrı için yapılmış sunakları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu toplumlarda bilgiye pek bir ihtiyaç görülmemiştir. Yeni dünyada bu tür kurumların eksik olduğu yerlerde bile insanlar arasında dünyayı idare eden akıllı bir güce atıf yapma alışılmış bir durumdur.¹⁶ İnsanların alışageldiği bu düşünce İskoç Aydınlanma düşüncesi açısından da kabul görmüş ve din ve dini kurumlarla uzlaşa yoluna

¹¹ Ali Taşkın, *İskoç Aydınlanması* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 234.

¹² Taşkın, *İskoç Aydınlanması*, 235.

¹³ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 18.

¹⁴ Ahmet Bingöl, *Adam Ferguson’un Düşüncesinde Siyaset ve Ahlak* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2023), 166.

¹⁵ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 48.

¹⁶ Adam Ferguson, *Principles of Moral and Political Science* (Edinburgh: W. Creech, 1792), 1/163-164.

gidilmiştir. O dönem düşünürü olması hasebiyle Ferguson açısından da din ile uzlaşma ve dinin toplumsal düzeni inşa etme rolünü kabullenme düşüncesi benimsenmiştir.

Ferguson'un bu bakışı, özellikle Aydınlanma'nın akılcılığı ve bireyci değerleri vurgulayan genel eğilimlerinden belirgin bir biçimde ayrılır. Ferguson'a göre, insanın Tanrı düşüncesini edinmesi, onun kendi varlığını anlamlandırmaya başladığı andır. Bu farkındalık, insanı Tanrı'nın amaçlarını gerçekleştirmek için bilinçli ve istekli bir araca dönüştürür. Doğru ve yanlış arasındaki farkı belirleyen temel unsurlar arasında, Tanrı'nın emir ve yasaklarını ifade eden iradesi yer alır. Ancak, bazı düşünürler bu ayrımın kökenini düşünce ve inançta bulur. Bu perspektife sahip olanlar için Tanrı'nın iradesi en yüksek otoriteyi temsil eder ve bu otoriteye başvurdıklarında başka bir şeye gerek duymazlar. Tanrı'nın iradesinin en açık delili ise doğada gözlemlenen düzen olarak öne sürülür.¹⁷ Bu düzen anlayışı, ahlaki ve kozmik düzenin insan algısındaki yerini güçlendirir ve Tanrı'nın varlığı ile insanın bu düzen içindeki rolünü bir arada ele alır. Aydınlanma düşüncesi, bireylerin özgür iradesiyle hareket etmesi gerektiğini savunurken, Ferguson dinin, bireylerin sorumluluk ve bağlılık duygularını geliştirerek toplumsal dayanışmayı sağladığını ileri sürer. Ona göre, dini inançlar, bireylerin ahlaki sorumluluklarını ve topluma olan bağlılıklarını kuvvetlendirir; bu, bireylerin toplum içinde iş birliği ve dayanışma içinde yaşamalarını mümkün kılar.¹⁸ Ferguson'un bu yaklaşımından hareketle, dini sadece metafizik bir inanç sistemi olarak görmediği, aynı zamanda bireyi ahlaki sorumluluk ve toplumsal bilinç doğrultusunda inşa eden bir olgu olarak nitelendirdiğini ifade edebiliriz.

583

Ferguson, dini sadece bireylerin manevi dünyasını şekillendiren bir olgu olarak görmez; aksine, dinin sivil toplumun yapı taşlarını oluşturan bir kurum olduğunu savunur. *An Essay on the History of Civil Society* adlı eserinde Ferguson, toplumların sadece ekonomik veya siyasi anlamda değil, ahlaki ve kültürel anlamda da gelişmesi gerektiğini ifade eder ve bu bağlamda dinin, bireylerin ortak değerler etrafında birleşmelerini sağlayan bir kaynak olarak toplumsal istikrarı koruduğunu belirtir.¹⁹ Ferguson için, toplumun ahlaki yapısının korunmasında dinin rolü, devletin yasal düzenlemelerinden

¹⁷ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 1/166.

¹⁸ Fania Oz-Salzberger, "The Political Theory of the Scottish Enlightenment", *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, ed. Alexander Broadie, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 128.

¹⁹ Lisa Hill, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson* (Netherlands: Springer, 2006), 94.

bağımsız bir biçimde işleyen doğal bir sistem olarak düşünülmelidir. Bu görüşüyle Ferguson, dinin ahlaki gelişim ve toplumsal bütünleşme için vazgeçilmez bir rol oynadığını ileri sürer.²⁰

Aydınlanma düşüncesinin sekülerleşme ve dinin kamusal alandan dışlanması yönündeki eğilimlerine karşılık, Ferguson'un din anlayışı, ahlaki değerlerin ve toplumsal düzenin din sayesinde korunabileceğini öne sürer. Ferguson, dini otoritelerden bağımsız bireylerin, yine de topluma ve birbirlerine karşı ahlaki sorumlulukları olduğunu savunur ve dinin bu sorumluluğun sürdürülebilirliğini sağladığını belirtir. Bundan dolayı Ferguson'un felsefesi, Batı siyasi ve sosyal düşüncesinin geçiş dönemine özgü dinamikleri yansıtmaya nedeniyle oldukça karmaşık bir yapı sergiler. Aynı zamanda, iki temel boyutta gelenekler arasında bir köprü işlevi görmesi onu özgün kılar. Bunun ilk önemli etkisini de hem teolojik hem de seküler unsurları bir araya getirerek; doğal dine dayalı bir temele sahip olmasına rağmen, modern toplumun meselelerine yönelmesinde gözlemleyebiliriz.²¹ Bu bağlamda, Ferguson'un din ve ahlak anlayışı, dinin toplumsal yapının sürdürülebilirliği açısından oynadığı vazgeçilmez rolü vurgular. Ona göre, dinin toplumsal düzen ve ahlaki değerler üzerindeki olumlu etkisi, bireysel özgürlük ve akılcılıkla dengelenmiş bir sosyal yapı yaratmak için kritiktir.²² Bu da onun, dini sosyal bir mekanizma olarak işlevselleştiren ve bireysel özgürlükleri zedelemeyen toplumsal dayanışmayı teşvik eden özgün bir düşünür olarak öne çıkmasını sağlar.

584

2. Adam Ferguson'da Dinin Toplumsal Rolü

Ferguson'un siyasal ve toplumsal fikirleri, genellikle onun seküler bir düşünce yapısına sahip olduğunu ortaya koyar. Eğitime ve dini referanslara yer vermesine rağmen, topluma dair görüşlerinde dini öğelere doğrudan bir vurgu olmadığı ifade edilmiştir.²³ Bu çerçevede Ferguson'un düşünce sistemi, temelde seküler olarak nitelendirilmiş ve Hristiyan doktrinlerine açık bir bağlılık göstermediği belirtilmiştir. Gerçekten de Ferguson'un yazılarında klasik Hristiyan teolojisine ait unsurlar olan ilk günah, vahiy veya kurtuluş konularının doğrudan ele alınmadığı

²⁰ Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1769), 85.

²¹ Hill, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 26.

²² Craig Smith, *Adam Ferguson and the Idea of Civil Society* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999), 47.

²³ David Kettler, *The Social and Political Thought of Adam Ferguson* (Columbus: Ohio State University Press, 1965), 131.

görülmektedir. Bunun sebebi ise Aydınlanma sürecinde dinin çok önemli bir konu olarak ele alınmamasıdır. Ancak buna rağmen Ferguson, ahlak ile din arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamış ve bu bağı, rasyonel bir çerçevede ele almıştır.²⁴ Ancak onun hakkında araştırma yapanlar, Ferguson'un teolojisinin genel çerçevede Hristiyan-Stoacı bir karakter taşıdığı belirtilmiştir. Teodise, yurttaşlık ve toplumsal değerler ile ilgili evrenselci bir yaklaşımı benimsemesi ve filozofun temel görevinin, insanlığın uyum sağlayabilmesi için doğa kanunlarını anlamlandırmak olduğunu iddia etmesi, Stoacı etkilerin güçlü bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Ferguson'un düşüncesinde ahlaki ve siyasi düzenin, Stoacı ilkelerle harmanlanmış bir şekilde temellendirildiği görülmektedir.²⁵ Onun teolojik yaklaşımı, Tanrı'nın yarattığı düzenin müdahaleye ihtiyaç duymaksızın işlediğini savunan bir anlayışla şekillenmiştir. Bu çerçevede Ferguson, ilahi düzenin insanların ahlaki kurallara uymasını gerektirdiğini vurgular. İnsanların, Tanrı'nın belirlediği ahlak yasalarına uyarken aynı zamanda bu itaati mutluluk kaynağı olarak görmeleri gerektiğini savunur. Ferguson'a göre, ahlaki olanı takip etmek, Tanrı'ya itaat ettiğini bilmek ve doğanın uyumuyla barışık bir şekilde yaşamak, insan için mutluluğun kaynağıdır.²⁶

Ferguson'un teolojik fikirlerinin nihai temelleri, kutsal metinlere ya da yerleşik dini doktrinlere değil, doğanın işleyişine ve düzenine dayanmaktadır. Ferguson'a göre hakiki din, insanları cehalet nedeniyle korkuya ya da eğlence arayışıyla batıl inançlara sürükleyen düşünceler yerine, doğayı araştırarak işleyişi fiziksel nedenlere dayanan ilahi ve hikmetli bir düzeni anlamayı hedeflemelidir. Bu yaklaşım, dini, metafizik bir spekülasyon alanından çıkararak, doğanın yasaları üzerine temellendirilmiş bir rasyonel anlayış olarak ele alır.²⁷

Adam Ferguson, dinin toplumdaki düzeni ve sosyal uyumu sağlayan temel bir unsur olduğuna inanır. Ona göre, din yalnızca insanların manevi dünyalarını biçimlendiren bir inanç sistemi değildir. Din aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren ve bireylerin ahlaki sorumluluklarını yerine getirmelerinde rehberlik eden bir yapıdır. Bu yüzden Ferguson, ahlak felsefesinde ismi olanlar içerisinde din ile ahlak arasındaki bağlantıyı

²⁴ J. G. S. Chen, "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Discussion of Civil Society", *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*, ed. E. Heath ve V. Merolle, (London: Pickering & Chatto Publishers, 2007.) 171.

²⁵ Tuncay Akgün, "Adam Ferguson'un Felsefesinde Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023), 505.

²⁶ Ferguson, *Principles of Moral and Political Sciences*, 2/171.

²⁷ Lisa Hill, *The Passionate Society the Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 46.

koparmaya çalışanların aksine, ahlak ve din arasındaki ilişkiyi yeniden oluşturmakta kararlı bir duruş sergiler. Ferguson, Aydınlanma Dönemi'nin bireysel özgürlüğe ve akılcılığa vurgu yapmasına rağmen, dinin sosyal yapıdaki yerinin korunması gerektiğini savunur. Dinin toplumun ahlaki temellerini güçlendiren, bireyleri ortak değerler etrafında birleştiren ve toplumsal dayanışmayı teşvik eden bir rol oynadığına inanır.²⁸

Ferguson'un sivil toplum düşüncesindeki ilerleme anlayışını ilahi takdirle açıklamaya çalışması, bütün hayatını adadığı bir çaba olarak karşımıza çıkar. Onun bu çabasını incelediğimizde ilahi takdir anlayışının aslında evrene devamlı olarak Tanrı'nın müdahalesini değil, tasarlanmış nizamı, düzenliliği ve faydalı gayeye yönelik genel bir nedenselliği gerektirir. Onun iyilik anlayışı akılcı ve sistematik bir iyilik anlayışıdır. Bu şekilde bir ilahi düzende, o insanların, Tanrı'nın ortaya koymuş olduğu ahlaki ilkelere uymaları gerektiğini savunur. Evreni dinamik kılan ve insanın varlığını idame etmesini sağlayan, Tanrı'nın kudreti ve koyduğu kanunlarıdır.²⁹

Ferguson, birçok İskoç düşünür gibi, dini inancın kültürel ve toplumsal boyutlarına odaklanarak doktrinlere kıyasla bireylerin davranışlarını ön plana çıkarmıştır. Ancak, bu yaklaşımı onu ahlaki değerlerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde öncelikli bir yere sahip olması gerektiği fikrinden —586— uzaklaştırmamıştır. Ona göre, ahlaki davranışlar, bireyin Tanrı'ya olan inancının somut bir göstergesidir ve bu durum, ahlak ile din arasındaki ayrılmaz bağı ortaya koyar.³⁰ Bu bağlamda, Ferguson'un dini inanç ile ahlaki değerler arasındaki ilişkiye yönelik yaklaşımı, Tanrı'nın varlığı ve niteliklerini, hem doğadaki düzenin rasyonel bir yansıması hem de ahlaki sorumluluğu teşvik eden bir temel olarak değerlendirmesiyle bütünleşmektedir. Tanrı'nın varlığı, evrensel bir kabul üzerine, on yedinci yüzyıldan itibaren standart hale gelen tasarım verilerine ve özellikle, işaretleri doğal olan ve yorumları içgüdüsel olan bir tür ilahi dil gibi işleyen ilahi takdirin görüşlerine dayandırılmıştır. Ferguson, Tanrı'nın niteliklerini türetirken, tasarımın içinde somutlaşan ahlaki insanların anlayacağı ve uygulayacağı şekilde teşvik edecek bütün unsurlara vurgu yapar.³¹

Ferguson'un görüşüne göre, dinin sunduğu ahlaki çerçeve, bireylerin toplum içinde birlikte yaşama arzusunu destekler ve toplumdaki bireylerin

²⁸ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 89.

²⁹ Chen, "Providence and Progress", 171.

³⁰ Akgün, "Adam Ferguson'un Felsefesi'nde Din", 509, 510.

³¹ Oz-Salzberger, "The Political Theory of the Scottish Enlightenment", 51, 52.

ortak değerler etrafında birleşmesine katkıda bulunur. Bu nedenle din, toplumsal ahlakın korunmasında vazgeçilmez bir araç olarak işlev görür. Ferguson, dini, bireylerin birbirlerine olan bağlılıklarını ve dayanışma ruhunu güçlendiren bir unsur olarak görür. Din sayesinde bireyler, topluma ve birbirlerine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirme konusunda motive olurlar ve böylece toplumsal düzen korunur.³²

3. Adam Ferguson'da Toplumsal Düzen, Din ve Ahlak İlişkisi

Adam Ferguson'un felsefesi, sivil toplum, toplumsal düzen, din ve ahlak arasındaki karmaşık ilişkiyi açıklayan önemli bir düşünce sistemine sahiptir. Ferguson, bireylerin doğrudan eylemleriyle değil, doğal süreçlerin bir sonucu olarak gelişen toplumsal yapıları anlamaya çalışmıştır. Ona göre, toplumsal düzen bireylerin bilinçli planlarından çok, "kendiliğinden düzen dediği", doğal süreçlerin ürünüdür. Bu kavram, Ferguson'un felsefesinin merkezinde yer alır ve modern sosyal bilimlerin gelişiminde temel bir role sahiptir.

Ferguson'un sivil toplum anlayışı, bireylerin doğal eğilimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir yapıdır. Ona göre insanlar, kısa vadeli çıkarlarını ve gündelik ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, beklenmedik sonuçlara yol açarlar. Bu durum, toplumsal düzenin temelini oluşturur. Ferguson, bu süreci şöyle ifade eder: "İnsanlar, akıllarındaki mevcut duyguları izlerken, rahatsızlıkları gidermeye veya görünen avantajları elde etmeye çabalarlarken, hayal bile edemeyecekleri sonuçlara ulaşırlar."³³ Bu bağlamda Ferguson, sivil toplumun bireylerin iş birliği ve ortak refah çabalarının bir ürünü olduğunu savunurken, toplumsal düzenin doğal bir sürecin sonucu olduğunu vurgular.

Ferguson, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği açısından ahlaki değerlerin önemine dikkat çeker. Ona göre, ahlaki değerler hem bireylerin hem de toplumun devamlılığı için vazgeçilmezdir. Toplumun işleyişini sağlayan normlar ve kurallar, bireylerin doğal eğilimleriyle uyum içinde gelişir. Ferguson'un ahlak anlayışı, bireylerin erdemli davranışlarını sadece kişisel bir gelişim olarak değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın ve düzenin bir temeli olarak görür. Bu bağlamda, din ve ahlak birbirinden ayrılmaz; din, bireylerin ahlaki sorumluluklarını yerine getirmelerinde yönlendirici bir role sahiptir. Ferguson, bu ilişkiyi şu sözlerle ifade eder: "Doğa sistemi yalnızca neden ve sonuçtan ibaret değildir; aynı zamanda

³² Hill, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*, 87.

³³ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 109.

amaçlar ve araçlar içerir, bu durum, ilk nedendeki bilgelik ve iyiliğin işaretlerine yönelir.”³⁴

Ferguson, ahlaki ilerlemeyi mutlak bir hedef yerine, devam eden bir süreç olarak değerlendirir. Ona göre, dünya düzeni, varlıkların kendi içsel amaçlarını gerçekleştirme çabalarından kaynaklanır. Sadece Tanrı'nın mükemmel olduğu anlayışından yola çıkan Ferguson, insanlığın nihai amacının, tüm hareketlerin uzak ve nihai nedeni olarak Tanrı'ya yaklaşmak olduğunu ifade eder. Ancak bu yaklaşım, sonuca ulaşmaktan ziyade, sürekli bir çaba ve gelişim sürecini ifade eder. Ahlaki ilerleme, bireyin ahlaki kişiliğini geliştirmesi açısından nihai hedef kadar önem taşır; böylece bu şekilde, eylemler kendi başlarına değerli birer amaç haline gelir.³⁵ Bu bağlamda, Ferguson'un ahlaki ilerleme ve mükemmeliyet anlayışı, bireysel çabaların toplumsal düzenle nasıl bütünleştiğini vurgularken, aynı zamanda Ferguson'un mükemmeliyet anlayışı, devamlılık esasına dayanır ve sonuçlardan çok araçlara odaklanır. İnsanlığın mükemmeliyete pratikte ulaşamayacağını kabul eden Ferguson, yalnızca Tanrı'nın mükemmel olduğunu vurgular. Bu durum, insan gelişiminin nihai mükemmeliyet yerine sadece bir ilerleme olarak tanımlanmasını beraberinde getirir. Böylelikle Ferguson, ahlaki ilerlemeyi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sürekli bir çaba ve arayış süreci olarak konumlandırır.³⁶

588

Ferguson'un düşüncesinde din, bireylerin topluma olan bağlılıklarını artırarak toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunur. Ferguson'a göre, dini inançlar bireylerin ahlaki davranışlarını destekler ve onların toplumsal sorumluluklarını yerine getirme motivasyonlarını artırır. Bu durum, bireylerin toplum içinde iş birliği ve dayanışma içinde hareket etmelerini mümkün kılar. Ferguson'un bu konudaki görüşleri, Hristiyan teolojisinin yanı sıra Stoacı düşüncelerden de etkilenmiştir. Stoacı gelenekte olduğu gibi, Ferguson da bireylerin doğa yasalarına uygun bir şekilde yaşamasının ahlaki bir zorunluluk olduğunu savunur. Ona göre, bireylerin ahlaki davranışları, Tanrı'nın düzenine olan bağlılıklarını ifade eder: Toplum biçimleri insanların spekülasyonlarından değil, onların içgüdülerinden kaynaklanır.³⁷

Ferguson'un felsefesinde sivil toplum, din ve ahlak, birbiriyle derin bir şekilde bağlantılıdır. Ona göre, ahlaki değerlerin korunması ve geliştirilmesi, toplumsal düzenin devamlılığı için elzemdir. Bu değerler, bireylerin doğal

³⁴ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 1/338.

³⁵ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 1/184.

³⁶ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 1/185.

³⁷ Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, 1/198.

eğilimleriyle uyum içinde gelişir ve toplumsal bağları güçlendirir. Ferguson, toplumsal düzenin bireylerin öngöremediği sonuçlar neticesinde oluştuğunu vurgular ve bu süreci şu şekilde açıklar: “Hiçbir anayasa bir plan doğrultusunda oluşturulmamıştır, hiçbir hükümet bir modelden kopyalanmamıştır.”³⁸

Ferguson’un felsefesi, bireylerin doğal eğilimleriyle toplumsal düzen arasındaki ilişkiyi anlamada önemli bir rehber sunar. Ona göre, bireylerin kısa vadeli çıkarlarını gözetirken sergiledikleri eylemler, uzun vadede toplumsal düzenin ve ahlaki ilerlemenin temelini oluşturur. Bu anlayış, toplumsal düzenin yalnızca bireylerin bilinçli planlarıyla değil, aynı zamanda doğal süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığını gösterir. Ferguson, bu noktada doğa yasalarının önemine dikkat çeker ve Newton’a atfedilen şu sözü eserlerinde anlam olarak yansıtır: “Doğa yasalarını bilmek, Tanrı’nın buyruklarını anlamaktır.”³⁹

Sonuç olarak, Adam Ferguson’un felsefesi, sivil toplum, toplumsal düzen, din ve ahlak arasındaki ilişkiye dair kapsamlı bir anlayış sunar. Ferguson, bireylerin doğal eğilimleriyle uyum içinde gelişen bir toplumsal düzenin, ahlaki değerlerin korunması ve geliştirilmesiyle sürdürülebileceğini savunur. Bu yaklaşım, modern sosyal bilimlerin temellerini atarken, aynı zamanda ahlaki ve dini değerlerin toplumsal yaşam üzerindeki önemini vurgular.

589

Sonuç

Adam Ferguson’un sivil toplum, toplumsal düzen, din ve ahlak arasındaki ilişkiye dair düşünceleri, Aydınlanma Dönemi’nin bireyci ve akılcı eğilimlerini tamamlayan özgün bir yaklaşımı temsil eder. Ferguson, toplumsal düzenin ve ahlaki yapının, bireylerin doğrudan planlamalarından ziyade, kendiliğinden gelişen doğal süreçlerin bir ürünü olduğunu savunur. Ona göre, insanlar gündelik ihtiyaçlarını karşılamak ve bireysel çıkarlarını maksimize etmek amacıyla hareket ederken, öngörülemeyen sonuçlar ortaya çıkar ve bu sonuçlar toplumsal düzenin temelini oluşturur. Ferguson’un “kendiliğinden düzen” kavramı hem sosyal bilimlerin gelişiminde hem de ahlaki ilerlemenin anlaşılmasında önemli bir temel sunar.

Ferguson, dinin yalnızca insanların manevi yaşamını biçimlendiren bir inanç sistemi olmadığını, aynı şekilde toplumsal bağları güçlendiren bir

³⁸ Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, 213.

³⁹ J. E. McGuire Force, "Active Principles and Newton's Invisible Realm", *Ambix* 15 (1968), 202-207.

unsur olduğunu vurgular. Din, bireylerin ahlaki sorumluluklarını yerine getirmeleri ve toplumsal dayanışmayı sağlamaları açısından kritik bir role sahiptir. Ferguson'un bu yaklaşımı, Aydınlanma düşüncesinin dinin toplumsal rolünü sınırlandırma eğilimlerine karşılık, dinin ahlaki değerlerin korunmasındaki merkezi işlevine dikkat çeker. Ferguson'a göre, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği, ahlaki değerlerin korunmasıyla mümkün olabilir ve bu değerler, bireylerin doğal eğilimleriyle uyumlu bir şekilde gelişir.

Ferguson'un mükemmeliyet anlayışı, insanlığın sürekli bir gelişim sürecinde olduğu fikrine dayanır. Tanrı'nın mükemmel olduğu anlayışından hareketle, insanlığın nihai amacı, Tanrı'ya yaklaşımdır; ancak bu süreç, nihai bir hedefe ulaşmaktan ziyade, sürekli bir çaba ve arayışı ifade eder. Bu bağlamda, Ferguson ahlaki ilerlemeyi bireysel ve toplumsal düzeyde bir süreç olarak ele alır. Ona göre, bireylerin ahlaki davranışları, sadece kendi erdemlerini artırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal dayanışmayı ve düzeni de pekiştirir.

Sonuç olarak, Ferguson'un felsefesi, dinin ve ahlakın toplumsal yapı üzerindeki olumlu etkilerini vurgular. Onun görüşleri, bireylerin özgürlüklerini ve akılcı yaklaşımlarını koruyarak, toplumsal dayanışmayı ve ahlaki değerleri teşvik eden bir sosyal düzenin mümkün olduğunu gösterir. —590

Ferguson'un din ve ahlak anlayışı, modern sosyal bilimlerin temellerini atarken, aynı zamanda toplumsal düzenin sürdürülebilirliği için bir rehber olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda Ferguson, ahlaki değerlerin ve toplumsal düzenin korunmasında dinin vazgeçilmez bir araç olduğunu ifade ederek, Aydınlanma Dönemi'nin bireyci ve seküler eğilimlerine özgün bir alternatif sunar.

Kaynakça

- Akgün, Tuncay. Adam Ferguson'un Felsefesinde Din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 64/2 (2023): 499-523.
- Berry, Christopher John. *Social Theory of the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Bingöl, Ahmet. *Adam Ferguson'un Düşüncesinde Siyaset ve Ahlak*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2023.
- Chen, S. Jeng-Guo. "Providence and Progress: The Religious Dimension in Ferguson's Discussion of Civil Society". *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature*. ed. E. Heath ve V. Merolle. 171-186. London: Pickering & Chatto Publishers, 2007.
- Duran, Asım. *Aydınlanma ve Kutsal Kitap: Hristiyan İlahiyatında Tarihsel-Eleştirel Yöntem ve Kitab-ı Mukaddes'in Anlaşılması Sorunu*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2021.
- Ferguson, Adam. *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1767.
- Ferguson, Adam. *Institutes of Moral Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1769. —591
- Ferguson, Adam. *Principles of Moral and Political Sciences*. 2 Cilt. Edinburgh: W. Creech, 1792.
- Hill, Lisa. *The Passionate Society The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson*. Netherlands: Springer, 2006.
- Hume, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Ed. Tom L. Beauchamp. London: Oxford University Press, 1999.
- Kant, Immanuel. *Seçilmiş Yazılar*. Çev. Nejat Bozkurt. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Kettler, David. *The Social and Political Thought of Adam Ferguson*. Columbus: Ohio State University Press, 1965.
- Köktaş, Mümin. *İskoç Aydınlanması: Bir Sivil Toplum Perspektifi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- McGuire, James Edward Force. "Active Principles and Newton's Invisible Realm". *Ambix* 15 (1968), 154-208.
- Oz-Salzberger, Fania. "The Political Theory of the Scottish Enlightenment".

- The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. ed. Alexander Broadie. 157-177. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Rousseau, Jean-Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, 2013.
- Smith, Craig. *Adam Ferguson and the Idea of Civil Society*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.
- Taşkın, Ali. *İskoç Aydınlanması*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Taylor, William R. "Biblical Criticism and Modern Faith". *The Journal of Religion* 23, no. 4 (1943): 229-239.
- Warburton, Nigel. *Felsefenin Kısa Tarihi*. Çev. Güçlü Ateşoğlu. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 39. Baskı, 2019.
- Voltaire. "Épître à l'auteur du livre des Trois imposteurs". *Oeuvres complètes de Voltaire*. Ed. Louis Moland. 1877-1885. Paris: Garnier, 1768.
- Voltaire. *Traité sur la tolérance*. Paris: Librairie Garnier Frères, 1763.